A IDEA DE RAZA NA HISTORIA.
ORIXES E DESENVOLVEMENTO ATA FINAIS
DO SÉCULO XIX

Fernando Pereira Gonzalez
Facultade de Xeografía e Historia (USC)

Esta comunicación pretende analizar brevemente a historia da idea de raza na cultura occidental, sinalando as etapas formativas e os elementos constitutivos máis importantes desta, así como da noción de determinismo racial. Esta análise cinguese a un espazo temporal que abrangue dende a "prehistoria" da idea de raza, na antigüidade e na idade media, ata as derradeiras décadas do século XIX, precisamente na véspera inmediata da descuberta das leis da xenética. Dado estes límites temporais, non será tratada aquí a combinación da idea de raza, desenvolvida durante as dúas centurias precedentes, coa ciencia da xenética practicada a partir do século XX.

Antes de iniciar o percorrido histórico que propón este traballo, debo aclarar que non me achego ao tema como biólogo ou como antropológo, senón dende a perspectiva da historia das ideas e da historia das mentalidades. Polo tanto non se debe agardar aquí unha avaliación daqueles aspectos físicos ou biolóxicos que entraron a formar parte do concepto de raza no decurso da súa historia, nin unha análise crítica do propio concepto, nin sequera unha *deconstrución* das diversas teorías e taxonomías raciais. En troques, o meu interese está en salientar o carácter *poli-sémico* da idea de raza (significando cousas dispares en momentos e contextos distintos), así como a ampla, e moitas veces contradictoria, diversidade das clasificacións raciais. Isto quere dicir que a "raza" non é unha realidade empírica indiscutible descuberta polas ciencias occidentais. Ben ao contrario, unha viaxe pola súa historia permite dexergar o seu carácter esencialmente arbitrario, como

unha construción ideolóxica artellada con formas diferentes de acordo cos coñecementos, as necesidades e mais o imaxinario social e intelectual de determinadas épocas e culturas¹.

A "PREHISTORIA" DA IDEA DE RAZA. DENDE
A ANTIGÜIDADE ATA O SÉCULO XVII

Aínda que algúns autores situaron as orixes do concepto de raza na antigüidade grecorromana, hoxe en día está demostrado que nin na Grecia nin na Roma clásicas existiu nada comparable á idea de raza tal e como esta apareceu a partir do século XVIII, nin ao racismo contemporáneo. Os antigos gregos e romanos non tentaron nunca dividir a humanidade en grandes agrupacións caracterizadas única ou maioritariamente polos seus trazos físicos, o que non quere dicir que eles non se fixasen nas diferenzas físicas e que non procurasen explicalas. Tampouco non quixeron explicar as diferenzas culturais por causas exclusivamente biolóxicas ou como algo hereditario e inmutable. A pesar de considerárense a si mesmos como o modelo da humanidade, romanos e gregos nunca faláron, por exemplo, dunha raza branca oposta ou superior a outros pobos por mor das súas "excelencias" biolóxicas. Porén, isto non debe impedir recoñecermos que algunhas opinións ou certas actitudes a respecto doutros pobos formuladas e observables na antigüidade clásica si tiveron unha grande influencia na posterior historia da idea de raza e dos discursos racistas. Por iso é importante comezar aquí este percorrido pola "xenealoxía" da idea de raza.

En primeiro lugar, aínda que é indubidable a diferenciación que tanto gregos como romanos estableceron entre eles e o resto dos pobos que coñecían, esas diferenzas concibíronse principalmente en termos culturais. As diferenzas físicas eran observadas e explicadas seguindo interpretacións racionalistas ou mitolóxicas habituais. Mais o que realmente caracterizaba e marcaba aos

1. O texto desta comunicación é un resumo do primeiro capítulo do meu libro *Raza e alteridade. A reflexión sobre a diversidade humana na Galicia do século XIX* (2001). Nese capítulo inicial facíase un repaso da historia da idea de raza para contextualizar a posterior análise do caso galego.

grupos humanos era a ausencia ou a presenza de civilización..., de "civilización clásica" enténdese. Os gregos, e despois os romanos, víronse a si propios como os representantes por excelencia da civilización, dunhas maneiras de pensar e de actuar concibidas como as correctas; namentres que os "outros", os "bárbaros", os estranxeiros, representaban manifestacións menos perfectas de civilización, e mesmo a súa total ausencia. Se os primeiros se caracterizaban por todas as virtudes humanas, os "bárbaros" posuían todos os vicios que se opoñían a aquelas.

Isto daba lugar a que as opinións acerca dos "bárbaros" fosen en ocasións extremadamente duras. Non obstante, a énfase na cultura como elemento configurador e diferenciador das sociedades implicaba que, unha vez abandonado o seu modo de vida tan negativo e adoptada a civilización grecorromana (idioma incluído), o "bárbaro" sería quen de superar as súas limitacións e de se integrar perfectamente no mundo civilizado. Esta lóxica *culturalista e integradora* era a que rexía a reflexión clásica verbo da diversidade humana. É dicir, que (agás contadas excepcións) o pensamento da antigüidade acerca das diferenzas humanas estaba desprovisto dunha lóxica *determinista* —determinismo biolóxico ou doutro signo— que condenase a unha inferioridade permanente e inevitable a todos aqueles que ficaban fóra da civilización clásica. A adaptación e a integración do "outro" eran posibles e perfectamente viables (incluso procuradas); e iso viase ben claro na práctica dos reinos helenísticos ou do imperio romano, no que respecta á efectiva conversión do antigo "bárbaro" en cidadán. Todo isto non viña senón a confirmar a idea da unidade da humanidade, presente sempre no pensamento clásico.

Canto á explicación das diferenzas entre os seres humanos —quer físicas, quer culturais—, na antigüidade clásica acudíase nomeadamente á teoría das influencias climáticas: o relevo, o clima, o medio físico en xeral eran os condicionantes que daban conta do aspecto externo das persoas, dos xeitos de vida de cada pobo e mesmo do seu carácter e das súas capacidades. Por suposto que estas explicacións climáticas servían como argumentos a

prol de arraigadas concepcións etnocéntricas: ao viviren en climas máis axeitados, gregos e romanos gozaban dunha civilización superior, no entanto o resto dos pobos presentaban eivas e carencias en maior ou menor número. A este respecto, cómpre salientar que as representacións dos "outros", dos "bárbaros", creadas na antigüidade terán unha gran permanencia na cultura occidental e servirán no futuro para caracterizar a aqueles pobos que os europeos atoparán ao longo da súa historia: dende os "bárbaros" do norte ata os "salvaxes" de África e de América.

O clima, xa que logo, podía explicar tanto a existencia de civilización como a falta dela. Pero o que importa sinalar verbo destas influencias climáticas é que, malia a súa aparente rixidez na determinación da vida humana, na opinión dos autores clásicos aquelas non constituían un atranco para a integración do "outro" na cultura grega ou romana. En último termo era a oposición civilización / barbarie (e non a cor da pel ou as formas do corpos) o que contaba. E a "barbarie" era posible superala integrándose na civilización. Como tamén era posible que ao cesar a acción do clima desaparecesen certas particularidades e diferenzas étnicas que eran consecuencia dun medio moi concreto. Gregos, romanos e "bárbaros" compartían unha humanidade común independentemente das peculiaridades físicas de cada un e dos distintos niveis de civilización, diferenzas estas que se concibían como accidentais e transformables, e non como algo esencial e inmutable.

Con todo, unha vez dito isto como norma xeral para a cultura clásica, cómpre tamén admitir que é posible albiscaar na tradición grecorromana algunhas teorías deterministas que, aínda sen utilizar conceptos actuais como o de raza nin o de determinismo biolóxico, si que invocaban as "diferenzas naturais" como explicación dunha suposta inferioridade permanente e como xustificación dun dominio e dunha explotación sobre outras xentes. Era este o caso das opinións de Aristóteles sobre a "inferioridade natural" dos escravos: segundo el, os escravos, e en xeral os non gregos, eran, "por natureza", incapaces do razoamento necesario para viviren como cidadáns de pleno dereito nunha *polis*. En troques, a

súa constitución corporal –eran máis fortes e resistentes– facíalos máis axeitados para o traballo, co que, de feito, se convertían en animais de carga ou en “instrumentos” ao servizo dos verdadeiros cidadáns, sempre helenos, que precisaban da man de obra escrava para se ocuparen dos asuntos da *polis*. Outro exemplo de determinismo témolo nas explicacións do mesmo Aristóteles sobre a inferioridade das mulleres, que invocaban a súa “natureza” húmida e fría como causa; de novo aparecía unha diferenza e unha inferioridade convertidas en inmutables invocando unha “esencia” universal e absoluta para o grupo en cuestión.

Todas estas explicacións das diferenzas humanas formaron parte do importante legado que a antigüidade clásica deixou aos séculos vindeiros. Nese legado reside precisamente a importancia da cultura grecorromana na historia da idea de raza: as teorías, os argumentos e incluso as actitudes fronte á diversidade presentes en Grecia e Roma porán os alicerces e establecerán as pautas da reflexión sobre a diversidade humana en Occidente para as épocas posteriores. As teorías antropolóxicas sobre a influencia do clima e dos astros na vida humana, no físico, no mental e no cultural; a medicina hipocrática e a teoría sobre os humores; o saber fisiognómico, que buscaba coñecer o carácter das persoas a través dos trazos faciais; as primeiras explicacións deterministas; as caracterizacións do “outro” e a oposición civilización/barbarie; e finalmente as premisas e os métodos empregados no estudo do ser humano e das sociedades... Todo iso formará parte do conxunto de argumentos e de asuncións que darán lugar a futuras definicións da raza, ou serán ideas que xirarán ao seu redor.

Moito do que ata agora vimos presente na antigüidade tivo continuidade na época medieval, aínda que un novo elemento –o cristianismo– modificou, ás veces profundamente, a herdanza clásica.

Durante a idade media mantívose a xa antiga oposición entre civilizado e “bárbaro”. Emporiso, agora o “bárbaro” será basicamente o “non cristián”: o pagán e o musulmán. A opinión que dos “bárbaros” non cristiáns se tivo nos séculos medievais foi tan negativa como a que normalmente existiu na antigüidade verbo do

"bárbaro" que non se integrara na *koiné* grecorromana. Simplemente, os "bárbaros" eran o oposto ás virtudes cristiás.

Porén, malia esa imaxe negativa do "bárbaro", o pensamento antropolóxico medieval baseábase tamén nunha lóxica antideterminista. Como xa acontecera noutrora no caso da civilización clásica, o cristianismo deixaba aberta a porta a todas as persoas dispostas a unha *conversión*; a todos aqueles que aceptasen a mensaxe de Cristo, sen que, na teoría, se establecesen exclusións por mor de orixes ou condicións.

O dogma cristián era monoxenista, pois contemplaba a totalidade da humanidade como descendente dunha mesma parella orixinal –Adán e Eva–, o que facía posuídor a todo o xénero humano de idénticas características e capacidades. As diferenzas físicas explicábanse pola acción continuada do clima, como xa fixera a antigüidade clásica. En efecto, romanos, xermanos, etíopes, xudeus, persas ou hindús (e máis tarde as xentes da África negra e de América), sen importar o aspecto físico, a lingua ou o grao de cultura... eran todos partícipes dunha alma inmortal e racional que os definía como seres humanos e que os capacitaba igualmente para recibiren a Cristo e para viviren como irmáns compartindo unhas mesmas crenzas. Esa capacidade universal para a *conversión* facíao a todos eles potencialmente dispostos para a igualdade, non importaba a "degradada" condición en que estivesen nun principio. Así, malia a imaxe basicamente negativa que por entón se tivo dos xudeus, dos mouros ou dos "bárbaros" do norte, a *conversión* ao cristianismo supoñía de feito que desaparecerían todos os pecados e vicios causados por unha existencia vivida sen a "verdadeira" relixión e que as diferenzas quedarían suprimidas de vez. No dogma cristián a humanidade aparecía como unha gran familia unida na fe en Cristo, crenza que ademais impulsaba á *conversión*, máis ou menos voluntaria, de todas as xentes non cristiás.

Así pois, ao igual que na civilización clásica, na idade media e na Europa renacentista non existiu (en xeral) a idea dunha diferenciación radical e inmutable entre os distintos grupos huma-

nos. E o cristianismo veu a confirmar e asentar sobre bases máis firmes a orientación universalista e antideterminista do pensamento grecorromano. Non obstante, e como xa acontecera na antigüidade, a partir da época medieval tamén se deron algunhas manifestacións dun pensamento determinista que —de novo sen existir os modernos conceptos de raza e de determinismo biolóxico— implicaba que un grupo humano concreto podía ser “condenado” a unha inferioridade permanente invocando a súa inmutable “natureza” inferior ou perversa.

Exemplo senlleiro disto foi o caso das acusacións dirixidas contra os xudeus: en aberta contradición coa doutrina cristiá da salvación a través da conversión, chegouse a postular a inmutabilidade do “carácter malvado” dos xudeus. O proceso de exclusión destes nas sociedades cristiás (inspirado por esa crenza) tivo a súa culminación no Reino de Castela coa promulgación dos estatutos de “pureza de sangue”. En diante todos os descendentes de xudeus, convertidos ou non ao cristianismo, consideráronse *impuros* e quedaron marcados para sempre pola súa orixe non cristiá e pola súa “natureza malvada”, como causantes da morte de Cristo e inimigos da súa fe. Desta maneira cuestionábase a existencia dunha natureza humana universal e a validez do bautismo na rexeneración das persoas: a “natureza malvada” dos xudeus —o “pobo deixida”— e o seu sangue impuro podían máis ca o carácter rexenerador da relixión. A consecuencia, “coherente” con este rexeitamento da asimilación e da igualdade a través da conversión, foi a expulsión do reino de todos os xudeus no ano 1492 de cara á súa unidade relixiosa.

Aparentemente, a palabra “raza” entrou nas linguas europeas ao redor do século XII, probablemente a partir dun termo árabe. Mais non acadou ese significado de “grupo étnico”, que foi maioritario no século XIX, ata o século XVIII. “Raza” tivo ata entón o significado de “carreira”, “curso”, “corrente de auga”, “curso dos astros”. Ou ben, referida ao ser humano, o de “orixe”, “liñaxe”, “descendencia” (é dicir, o “curso” a través do tempo de todas as xeracións que derivaban a partir dun devanceiro ou devanceiros

orixinais). Nos séculos XVI e XVII falábase de razas sobre todo en referencia ás familias reais ou da nobreza, as cales procuraban demostrar a súa descendencia dende unha primeira "fonte" ou devanceiro/heroe orixinal, do que se supoñía que descendían toda unha longa liñaxe de reis e de nobres. Ou tamén podía referirse a totalidade dun grupo social determinado, como os nobres, os campesiños ou os mercadores, unidos, non por vencellos de sangue, senón por identidade de ocupacións ou de posición social. En calquera dos dous casos –liñaxe ou grupo social– imaxinábase que cada raza posuía uns caracteres psicolóxicos e unhas capacidades e virtudes de seu; caracteres e capacidades que ademais se vían como *inmutables* (resultado dunha natureza fixa e apenas modificable a través da educación), *herdables* a través dunhas xeracións a outras nunha liña continua e ininterrompida, e *desiguais* dun grupo a outro. En relación a isto último definiase unha valoración das razas pola cal a posición de cada unha delas na xerarquía social se consideraba un reflexo exacto da posición nunha xerarquía natural absoluta; é dicir, que as desigualdades sociais reflectían desigualdades naturais permanentes encarnadas en razas diferentes e desiguais.

É indubidable que algúns dos elementos desta peculiar "ideoloxía racial" do antigo réxime atoparíanse máis tarde, reformulados polo pensamento racial do XIX. Xa nos séculos XVI-XVII o termo "raza" aplicábase aos humanos e, aínda que non se refería a unhas diferenciacións estritamente físicas nin implicaba un determinismo biolóxico, si que incorporaba a idea de continuidade no tempo dun mesmo "sangue" e de idénticas capacidades (que cumpría preservar de contactos espurios). Asemade, *continuidade* e *sangue* eran os garantes das xerarquías sociais. Porén, no antigo réxime ese "sangue" funcionaba máis como metáfora dun certo valor social e moral, e duns vencellos entre determinadas persoas, e non como unha realidade puramente física (como máis tarde serían, por exemplo, a forma do cranio ou os xenes raciais). Neste sentido, a ausencia dun achegamento biolóxico ou "naturalista" á raza manifestábase tamén en que a explicación máis frecuente da superioridade

dade ou da inferioridade de cada raza era a invocación da vontade divina: Deus era quen determinaba as peculiaridades e o valor de cada unha delas. Así mesmo, tampouco non existía entón unha explicación clara que dese conta da herdanza das características de cada liñaxe ou grupo social. Ademais, a "ideoloxía racial" da nobreza postulaba unhas xerarquías sociais que eran propias do antigo réxime e non unhas xerarquías universais entre grupos humanos amplos definidas fisicamente e bioloxicamente determinadas.

Estas matizacións establecían importantes diferenzas entre o termo "raza", tal e como foi usado nos séculos XVI e XVII, e os seus significados posteriores. Pero á vez, algúns dos elementos que incluía —*sangue, continuidade, xerarquías*— indicaban un camiño polo que se podería seguir nun futuro. E non habería que agardar moito.

SÉCULO XVIII: O XURDIMENTO DAS PRIMEIRAS CLASIFICACIÓNS RACIAIS

Semella que a primeira noticia que temos do emprego do termo "raza" referíndose a agrupacións humanas extensas e definidas por uns caracteres físicos particulares data de 1684. Nese ano apareceu no *Journal des Sçavans* un traballo (anónimo aínda que hoxe en día se adoita atribuír ao francés François Bernier) titulado "Nouvelle Division de la Terre, par les différentes Espèces ou Races d'hommes qui l'habitent...", no cal se dividía a humanidade en catro "razas" ou "especies": europea (na que se incluían, ademais dos europeos, os habitantes non negros do norte de África, varias xentes de Asia, como árabes e persas, e mais os indios americanos), *africana* (os habitantes da África subsahariana), *oriental* (chineses, malaíos, xaponeses...) e *lapona*. A clasificación baseábase nas características somáticas, nomeadamente na cor da pel e nos trazos faciais. E aínda que non se establecía unha xerarquía clara e explícita entre as catro razas así delimitadas, si que presentaba certos xuízos de valor de carácter etnocéntrico, comparando, por exemplo, os lapóns con animais.

Co seu traballo clasificatorio Bernier non fixo senón inaugurar unha práctica que cada vez se faría máis común, e máis importante, no mundo occidental. Ata finais do século XVII a humanidade estivo composta, segundo os europeos, de múltiples *nacións*, cada unha delas amosando gran diversidade en canto a linguaxes, costumes, crenzas e graos de cultura ou civilización. A superioridade que case sempre sentiron as *nacións* europeas sobre o resto apoiábase nas súas diferenzas no nivel de civilización a respecto das non europeas e non nas diferenzas biolóxicas ou "naturais". Non obstante, dende o século XVIII a humanidade pasou a concibirse dividida nun número reducido de *razas* que abranguían a milleiros ou a millóns de persoas, caracterizadas por uns mesmos riscos somáticos, morais e culturais. Parellamente, o termo *nación* pasou a definir as divisións socio-políticas existentes entre os "civilizados" europeos; a vez que o de *tribo* designaba os agrupamentos de "salvaxes" que vivían sen leis e sen reis, loitando incesantemente uns contra outros nunha orxía *hobbesiana* da violencia permanente. Como se chegou a artellar o novo significado de "raza" é difícil de saber con precisión. Poucos son os estudos realizados sobre a historia da raza, e a meirande parte deles céntranse xa nas primeiras clasificacións realizadas nos séculos XVIII e XIX. O que si se pode afirmar con seguridade é que nese proceso de creación interviñeron varias correntes e tendencias do pensamento e da ciencia occidentais que tiveron especial incidencia entre o século XVI e o XVIII: o pensamento humanístico, coa súa énfase no ser humano en oposición ao pensamento teocéntrico medieval; a herdanza da tradición antropolóxica da antigüidade e das diversas figuras do "outro"; a chamada Revolución Científica iniciada no século XVI, que salientaba o estudo da natureza de xeito empírico; un novo interese polo corpo humano, que xorde no XVI e que se manifesta, por exemplo, nas investigacións anatómicas de Vesalio; a descuberta da gran diversidade humana a través da expansión europea por África, Asia e América. E, feito esencial, os esforzos levados a cabo polos naturalistas por chegaren a unha clasificación sistemática da enorme variedade dos seres vivos

coñecidos dentro dunha orde intelixible, empregando para iso as categorías aristotélicas de *xénero* e de *especie*; esforzos que comezarian xa no século XVI con Konrad Gesner e que acadarían a súa máxima expresión no XVIII con Linneo e o conde de Buffon. Como quedaba claro nestes dous naturalistas, esa clasificación da natureza, que creaba *ordes*, *xéneros* e *especies* con base nos caracteres físicos dos seres vivos, ía acompañada dunha clasificación da humanidade (que xa Linneo incluíra dentro do reino animal) en diversas razas ou *variedades* seguindo tamén unha serie de peculiaridades físicas.

Esa énfase nos trazos somáticos como principal criterio clasificatorio, a carón da extensión do termo a grupos humanos amplos, foron factores fundamentais á hora da aparición do novo significado da palabra "raza". No século XVI os teorizadores da "ideoloxía racial" da nobreza laíábanse de que as desigualdades naturais entre as persoas non eran visibles exteriormente, no propio corpo humano, e por iso debían ser indicadas por medios artificiais (vestidos, insignias, títulos, comportamentos) que amosasen a posición social de cada un. Porén, dende o século XVIII, grazas ás novas clasificacións raciais baseadas nas marcas físicas, abriuse o camiño para que en diante as desigualdades entre os individuos fosen dixerxables no mesmo corpo humano. Fixose entón urxente a definición daqueles signos físicos que puidesen constituir un indicio seguro para o establecemento de clasificacións raciais, e xa que logo necesarios para determinar a posición que cada individuo e cada raza debían ocupar nunha xerarquía absoluta que abranguese todo o xénero humano, e, como consecuencia desta, que indicasen asemade o seu lugar nas xerarquías sociais correspondentes na nacente sociedade do capitalismo imperialista.

Varios foron os criterios propostos e as clasificacións resultantes.

O naturalista sueco Linneo, na primeira edición do seu *Systema Naturae* (1758), distinguiu catro *variedades*² dunha

2. Linneo escribía en latín e non empregaba o termo "raza", inexistente nesa lingua, usando en troques o de *varietas*.

mesma especie humana, á cal máis adiante denominou *Homo Sapiens*: europea, asiática, africana e americana. A clasificación de Linneo apoiábase principalmente nos trazos físicos: forma do corpo, tipo de cabelo e, sobre todo, cor da pel. Pero tamén incluía categorías xeográficas, culturais (vestidos, organización social) e psicolóxicas, herdadas estas últimas da teoría dos humores da medicina hipocrática, a cal diferenciaba entre os tipos *sanguíneo*, *colérico*, *flegmático* e *melancólico*, que para Linneo distinguían o carácter de cada unha das súas catro *variedades*. Máis unha vez, non se realizaba unha xerarquización explícita. Pero nas caracterizacións psicolóxicas e culturais das diferentes *variedades* Linneo deixaba albiscar unha preferencia implícita pola *variedade* europea, que se presentaba como a máis intelixente e a máis inventiva, namentres que a *variedade* negra aparecía como indolente e negligente, a india, teimuda e a asiática, severa e cobizosa.

Pola súa banda, Georges-Louis Leclerc, conde de Buffon, na súa *Histoire Naturelle* incluíu, a carón das clasificacións de animais e de plantas, unha división da humanidade en seis razas (el empregaba xa este termo): europea, africana, americana, sudasiática, lapona e tártara. Seguía criterios físicos (cor da pel, estatura, fisionomía, cabelo), xeográficos, culturais e “morais” (carácter, intelixencia...).

Pero a máis famosa clasificación racial, e sen dúbida unha das máis influentes xunto á de Linneo, foi a do médico alemán Johann Blumenbach, construída basicamente a partir da comparación entre os cranios de pobos diferentes. Se na primeira edición do seu *De Generis Humana Varietate Nativa* (1775) el seguía o esquema linneano das catro *variedades* (este foi tamén o termo empregado por Blumenbach); en edicións posteriores introduciu unha *variedade* máis, quedando definitivamente en cinco a súa ordenación da diversidade física no ser humano: branca ou caucasiana, negra ou etíope, amarela ou mongólica, vermella ou americana e (a de nova creación) a melanesia. Desta maneira Blumenbach establecía un modelo xerárquico e simétrico que situaba a *variedade* caucasiana no cumio e consideraba as outras catro como alteracións crecentes a partir dunha humanidade bran-

ca orixinal: a melanesia era unha alteración da caucasiana, e a etíope era, pola súa vez, unha variante posterior da melanesia; igualmente, a americana diferenciárase a partir da branca e a mongólica dende a americana.

A pesar das xerarquías etnocéntricas subxacentes nas clasificacións raciais e as frecuentes caracterizacións negativas dos pobos non europeos —presentes, por exemplo, na abundosa literatura de viaxes que agromou nesta centuria—, o pensamento antropolóxico do XVIII continuaba a estar rexido por presupostos anti-deterministas. En primeiro lugar, o monoxenismo foi a opinión máis frecuente, mesmo naqueles que defendían a división da humanidade en razas diferentes (como Blumenbach ou o conde de Buffon). Isto implicaba que a humanidade era unha e que toda ela compartía idénticas características —anatómicas, fisiolóxicas, intelectuais—, por riba de diferenzas físicas e culturais superficiais. Por outra banda, esas diferenzas, así como os diversos graos de desenvolvemento intelectual, manifestados sobexamente segundo os europeos durante a súa expansión por novas terras, explicábanse principalmente a través da antiga tese das influencias climáticas. Pódese dicir que o conde de Buffon e Blumenbach foron os que elevaron esta teoría á categoría de explicación “oficial” da diversidade humana dentro da nacente ciencia antropolóxica. Eles introducirona como un elemento fundamental dentro das clasificacións raciais, coa importante consecuencia de primar así as interpretacións monoxenistas sobre as polixenistas e o ambientalismo sobre o determinismo. Os contactos e os cruzamentos entre pobos diversos, as enfermidades, a variada alimentación, as deformacións artificiais do corpo, o distinto grao de cultura... e, sobre todo, a acción dos distintos climas sobre o corpo e sobre as sociedades humanas eran os factores que daban conta da diversidade racial. Cada modificación dos corpos causada polos factores enunciados era posteriormente transmitida de xeración en xeración. O resultado era que, a partir dunha primeira humanidade homoxénea en corpo e pensamentos, as migracións cara a outras rexións da terra con climas variados produciran a diversidade racial actual.

O propio conde de Buffon chegaba a afirmar que un radical cambio de clima podía producir unha transformación dos caracteres raciais. E propoñía realizar un experimento levando unha familia de negros a Escandinavia para observar no prazo de cantas xeracións a pel escura comezaba a branquexar.

Os diversos graos de civilización que amosaban os grupos humanos tamén se interpretaban como o resultado das condicións impostas polo medio e polos distintos xeitos de vida. Neste sentido, e malia que o etnocentrismo e o desprezo polos “salvaxes” non europeos non estaban nin moito menos ausentes do pensamento do século XVIII, admitíase que a situación dos pobos máis “degradados” era debida a que estes viviran longo tempo nun medio desfavorable que lles impedira desenvolver as capacidades que dentro de si acubillaban todos os seres humanos: a razón e mais o perfeccionamento. Polo tanto, coa corrección das eivas ambientais, non só climáticas, mais tamén culturais, era posible a “elevación” (o que equivalía a dicir a “occidentalización”) incluso das tribos máis salvaxes e primitivas.

Xa que logo, as diferenzas e os “defectos” físicos, morais e culturais das razas non brancas non se vian como algo inmutable e inevitable, senón como eivas potencialmente emendables. Eran diferenzas *accidentais* e non *esenciais*. Neste punto o discurso racial “ortodoxo” do século XVIII, representado por autores como o conde de Buffon e Blumenbach, arredábase visiblemente do determinismo biolóxico de teorías posteriores e inseríase no pensamento humanista da Ilustración, que salientaba a existencia dunha natureza humana uniforme e que aseguraba a perfectibilidade de todas as persoas (humanismo que, por suposto, seguía a tradición da antigüidade e do cristianismo no referente á unidade da humanidade).

Ese era o discurso “oficial” sobre as razas. Pero tamén se elevaban voces diferentes que viñan a cuestionar as teses climáticas e os seus presupostos non deterministas.

Unha desas voces –quizais a que máis se fixo escoitar– foi a que proviña dos valedores do polixenismo. Para eles, as particu-

laridades físicas, intelectuais e culturais de cada raza non eran *accidentais*, mais *específicas*, e propias permanentemente de cada unha delas. Na súa opinión, as razas humanas tiñan orixes diferentes, polo que cada raza non era simplemente unha variedade humana, senón unha especie totalmente distinta a respecto doutras razas/especies: entre un branco e un negro había as mesmas barreiras específicas que existían, por exemplo, entre un cabalo e un asno, ou entre un gato e un can. De feito os polixenistas afirmaban que os cruzamentos entre as razas/especies humanas, por exemplo entre negros e brancos, producían seres *infértiles* (os *mulatos*), como acontecía tamén noutros casos de cruzamentos entre especies dispares. Para os polixenistas non había unha única humanidade que compartía uns mesmos sentimentos, paixóns e racionalidade; existían, pola contra, varias humanidades –tantas como especies se atopasen– diverxentes entre si e cada unha delas cun valor fixo e inmutable.

Ademais, a construción de diferenzas específicas acompañábase a miúdo do establecemento de xerarquías etnocéntricas que situaban as razas/especies en distintas posicións ao longo da Cadea do Ser, coa raza branca nunha posición elevada e as razas de cor en posicións intermedias entre aquela e os simios, que ocupaban un posto máis inferior. Aínda que estas xerarquías humanas baseadas na idea da Gran Cadea do Ser non levaban implícito o concepto de evolución, unha tal disposición das razas ao longo desta facía das razas non europeas os “elos” intermedios nesa Cadea entre a “verdadeira” humanidade, a que representaba o home branco, e a animalidade dos simios. Ademais, condenaba as razas “salvaxes” a unha eterna inferioridade: o seu estado non se debía a causas ambientais circunstanciais e modificables, senón que era en verdade unha condición “necesaria”, inevitable e inmutable, desa posición *inferior* na orde natural das cousas que nada podía cambiar.

Por último, outra postura antagónica ás teorías climáticas era o determinismo biolóxico. Este mantiña que a organización física era a responsable última do nivel intelectual, do comportamen-

to das persoas e incluso das xerarquías sociais e culturais. Supoñía un enfoque materialista e salientaba en especial que os procesos mentais tiñan como única causa a configuración cerebral. Disto derivábase que a forma, o tamaño e a organización interna do cerebro era o que *determinaba* os procesos mentais e os niveis de intelixencia de cada individuo, afectando tamén ao seu comportamento e ao seu desenvolvemento cultural. Ademais, as posibilidades de cambio das características do organismo considerábanse mínimas. Fronte á *maleabilidade* do físico que promulgaban os valedores das influencias climáticas, os partidarios do determinismo biolóxico reafirmaban a *inmutabilidade* do corpo e dos seus efectos.

Aplicado ás razas humanas, este determinismo facía depender do seu organismo as facultades e o “valor” de cada unha delas, e non de factores climáticos ou culturais. As posibilidades de transformación e de mellora ficaban así coutadas pola “lei de ferro” da bioloxía.

Por exemplo, o médico alemán Samuel Thomas von Soemmerring baseaba os seus argumentos sobre a inferioridade natural da raza negra no menor tamaño do seu cerebro, en comparación co dos brancos. Igualmente, a medición do chamado *ángulo facial* (é dicir, o grao de inclinación do perfil do rostro) comezará a ser usada dende finais do XVIII como un indicio da maior ou menor capacidade intelectual das persoas ou razas: era opinión moi espallada que un *ángulo facial* baixo, manifestado nun rostro prognático e nunha fronte estreita e fuxidía, servía como sinal visible dun cerebro máis pequeno e polo tanto dunha intelixencia inferior. Eran moitos os que, no limiar do século XIX, interpretaban un rostro prognático e unha pel escura como *estigmas* nidos de inferioridade.

Pódese concluir, por fin, que o século XVIII foi un momento importante na configuración da idea de raza. Daquela viron a luz as primeiras e máis influentes clasificacións raciais; establecéronse os criterios e a metodoloxía precisos para realizalas (utilizando as medicións dos cranios, observando a cor da pel, o tipo de cabelo, os trazos faciais, etc.); e, sobre todo, foi neste momento

cando se perfilaron xa claramente as distintas posturas acerca da diversidade humana (monoxenismo, polixenismo, ambientalismo, determinismo...).

Aínda que o discurso maioritario verbo das razas tendía a esvaecer ou a eliminar as asuncións deterministas ao salientar o proceso dinámico –e mutable– da formación das razas, foi tamén neste século cando se produciu unha tendencia cada vez máis acentuada á *bioloxización* da diversidade humana. Precisamente esa tendencia será unha das predominantes no pensamento racial da centuria seguinte.

SÉCULO XIX: A “RACIALIZACIÓN” DO MUNDO

O século XIX caracterizouse por un verdadeiro proceso de “racialización” do mundo dende a perspectiva dos europeos. A división da humanidade en razas –división que en diante axudaría a determinar con precisión o posto que lle correspondía a cada grupo humano nunha xerarquía deseñada *a priori* polo home branco– pasou a ser unha tarefa urxente encomendada a unha hoste de científicos, que puxeron mans á obra ideando continuamente novos métodos de identificación racial e novas clasificacións. Ese proceso “racializador” ademais debe ser posto en relación cos contextos científicos, políticos, económicos e sociais propios da época. En efecto, os desenvolvementos que tiveron lugar no eido da antropoloxía e da bioloxía, da historia, da lingüística ou da psicoloxía, en combinación con fenómenos como o do colonialismo, os enfrontamentos entre os diversos nacionalismos europeos ou a loita de clases, explican moitos dos aspectos que o pensamento racial adquiriu no decurso do século. Uns e outros imbricáronse entre si de tal xeito que unha análise polo miúdo do pensamento racial decimonónico precisaría dun estudo moito máis amplo, e máis serio, do que é posible facer aquí. Limitareime, pois, a sinalar que a división da humanidade en razas esencialmente diferentes entre si –e as valoracións subsecuentes que delas se fixeron– forneceu dunha importante xustificación que explicaba as

desigualdades étnicas, sociais e culturais en termos de diferenzas naturais e innatas.

Unha vez instituída no discurso e na práctica científicos, a idea de raza converteuse deseguido nun lugar común en todos os eidos do pensamento occidental, implicando tamén importantes consecuencias canto ao tratamento deparado a outros seres humanos que foron imaxinados e "fabricados" como razas diferentes e inferiores polo antropólogo, o historiador, o filósofo ou o lingüista. Porque a crenza, practicamente universal no século XIX, na existencia de razas humanas dispares entre si e de valor moi desigual condicionou non só a maneira de ver aos outros seres humanos, senón tamén as maneiras de proceder con eles, o cal non era alieo en absoluto a intereses económicos e políticos concretos.

Ao longo do século o termo "raza" adoptou a fasquia dunha "palabra máxica" empregada para se referir a unha *realidade* que se supoñía que estaba presente na totalidade dos eidos da experiencia humana: nos logros culturais, na economía, na política, na relixión, na moral, etc. A raza acababa de se converter na ferramenta interpretativa por excelencia dos saberes científicos occidentais que afectaban directamente ao ser humano: na antropoloxía e na etnoloxía, na historia e na arqueoloxía, na psicoloxía e na socioloxía, na lingüística e no dereito... Aquilo que en épocas pasadas achara unha explicación na divindade, no clima, na educación, nas leis ou na historia, o século XIX procurouna sobre todo na raza.

Procedeuse entón a unha "racialización" das diferenzas culturais existentes entre os pobos do pasado e do presente. As peculiaridades psicolóxicas e os principios morais de cada persoa ou grupo humano entendéronse en diante en termos raciais. A antigüidade, a idade media e os anos da primeira expansión europea forneceron dunha gran cantidade de imaxes sobre o "outro" que no XIX foron reinterpretadas baixo o prisma racial e tendo en conta novos intereses e necesidades: continuidade no material utilizado; descontinuidade na interpretación deste.

Multiplícaronse as clasificacións raciais e "fabricáronse" novas razas, mesmo dentro da poboación europea: raza celta, raza

xermánica, raza mediterránea, raza alpina, raza eslava...; raza aria, raza semita, raza hotentote, etc. Inventáronse razas dolococéfalas e razas braquicéfalas; razas do día e razas da noite; razas progresivas e razas regresivas... A historia europea e universal pasou a ser ollada como se fose o escenario onde tiña lugar unha continua e cruel guerra entre razas desiguais. E non faltaron os pensadores que elevaron a raza á categoría de causa explicativa principal da orixe e do devalo das civilizacións, como é o caso das famosas teorías do conde de Gobineau.

Por outra banda, o proceso de "racialización" estivo acompañado dunha tendencia á "bioloxización" das diferenzas e dos comportamentos humanos, "bioloxización" que se expresou normalmente a través dun determinismo biolóxico. No século XIX impúxose en Occidente unha verdadeira *causalidade biolóxica*. Esta *causalidade biolóxica* implicaba que a inferioridade ou a superioridade dunha raza viña determinada pola súa organización física e, asemade, que nesta ficaban ben patentes as xerarquías raciais.

O corpo humano converteuse entón no auténtico obxecto de desexo do biólogo e do antropólogo, e pasa a ser campo de probas nun labor compulsivo de observación do seu exterior e do seu interior: medir, pesar, describir, clasificar, comparar... En diante o corpo transformouse nun libro aberto sobre o que se imaxinaba poder ler a orixe, a natureza e mais o destino dos individuos. Un libro a través do cal –e mediante un complexo sistema de interpretacións no que as lonxitudes, alturas, pesos, texturas, coloracións, funcións e as interrelacións entre os órganos convertíanse en signos para descifrar por parte dun equipo de especialistas– sería posible coñecer o máis íntimo de cada individuo, as súas inclinacións, os seus comportamentos, crenzas e desexos...; individuo que, por outra parte, non se vía senón como un fiel e típico representante da raza á que fixo que pertencese. A definición e procura deses trazos físicos foi acompañada ademais dunha *diagnose*, por medio da cal foi outorgada a cada un deles unha significación particular (intelixible só dentro do contexto científico e ideolóxico do momento), grazas á cal se chegaría a determinar o posto que

cada persoa e cada raza ocupaban na Cadea dos Seres, na escala evolutiva da vida ou nas xerarquías sociais. Signos que serían tamén as claves que revelasen o trato que cada raza merecese e o destino que lle agardase.

A antropometría –desenvolvida en particular por Paul Broca e os seus seguidores– supuxo a culminación da teima pola medición e pola interpretación dos signos externos que fosen capaces de revelar a natureza interna de cada raza e de cada individuo. Signos así privilexiados que variaron no decurso do tempo: dende o *ángulo occipital* de Daubenton e o *ángulo facial* de Camper, formulados a finais do XVIII; as localizacións cerebrais de Gall e dos frenólogos de principios do XIX; o *índice cranial* de Retzius; ata as máis de dúas mil medicións que, a comezos do século XX, se podían realizar sobre un mesmo cranio. Pois é ben sabido que o cranio foi un obxecto privilexiado no eido da antropometría. E isto foi así porque dende moi cedo considerouse o “espello” do cerebro que contiña, de tal maneira que, unha vez interpretadas as súas medidas, o cranio era visto como a clave segura que podería revelar as capacidades intelectuais e morais de persoas e de razas enteiras.

Algunhas das teorías científicas senlleiras do século XIX, e que ademais tiveron unha considerable popularidade fóra do mundo estritamente científico, apoiáronse nos presupostos do determinismo biolóxico para proporeñ unha serie de importantes reformas sociais: foi o caso da frenoloxía de Franz J. Gall, da antropoloxía criminalista de Cesare Lombroso e da euxeñese de Francis Galton.

Con todo, a carón dunha concepción da idea de raza que estaba centrada nos trazos físicos e no determinismo biolóxico, desenvolveuse outra noción da raza que se inspirou nos presupostos da filosofía idealista alemá e que se centrou ao redor do concepto de *Volksgeist* ou “espírito do pobo”. Para os seus teorizadores, cada nación e cada raza, alén de presentar un aspecto físico particular, posuía un “espírito”, “xenio” ou “carácter” que era único no mundo e que estaba presente de xeito continuo e inmu-

table en cada un dos seus membros de xeración en xeración; ese *Volksgeist* peculiar condicionaba ademais os pensamentos e os actos de todos aqueles en que se encarnaba. Importa destacar aquí que estas teorías raciais aparecidas en Alemaña non salientaban, como outras das súas contemporáneas, o aspecto *biolóxico* da raza. No seu caso, a raza estaba representada especialmente polo aspecto "espiritual", por esa forza case mística, o *Volksgeist*, que unía nunha soa todas as vontades e todos os pensamentos, e que constituía a "alma" configuradora dunha nación ou raza. Ninguén podía escapar ao *Volksgeist* que lle correspondía pola raza á que pertencía. Por iso, a pesar de deixar os feitos biolóxicos nun segundo plano, esta concepción "idealista" da raza mantívose dentro dunha lóxica determinista.

Estas ideas sobre a raza desenvolvidas en Alemaña influíron máis sobre teorizadores do nacionalismo, historiadores e filósofos, e menos nos médicos e nos antropólogos. De todos os xeitos, a invención do "espírito racial" foi para moitos unha innovación duradeira e feliz, e gozou dunha longa presenza en boa parte das teorías raciais e nacionalistas do século XIX e do XX.

Por outra banda, o polixenismo mantívose durante todo o século XIX como unha importante alternativa á hora de dar conta das diferenzas raciais, para o cal invocaba especialmente o determinismo biolóxico. Como é sabido, na opinión dos polixenistas cada unha das principais razas humanas era unha especie distinta, que vivira sempre no seu lugar de orixe e en consecuencia estaba adaptada bioloxicamente a ese ambiente concreto, subliñándose a imposibilidade de se adaptar a outros: algúns querían ver unha confirmación desta imposibilidade nas altas taxas de mortalidade que sufrían os europeos nos climas tropicais. En especial afirmábase a inmutabilidade (en todos os aspectos) das razas ao longo do tempo, así como a ineficacia das influencias exteriores —clima, alimentación, prácticas culturais— para modificar uns trazos raciais que se mantiñan sempre os mesmos. Os cruzamentos entre as especies humanas daban como resultado seres infértiles, e deste xeito mantiñase sempre aberta a foxa que as arredaba.

Pero o polixenismo non era unha teoría homoxénea e unificada. Os seus valedores non se poñían de acordo entre eles, quer acerca da orixe das razas/especies (uns eran creacionistas, outros evolucionistas), quer acerca do número exacto de especies humanas existentes ou dos criterios que se debían empregar na súa catalogación. Ademais, a outra opción, o monoxenismo, foi sempre a maioritaria e a estimada como a "ortodoxa", non só dende unha perspectiva relixiosa senón tamén por parte da ciencia oficial. A pesar de que entre os polixenistas apareceron de cando en vez os nomes dalgúns científicos de sona (Paul Broca, Ernst Haeckel, Louis Agassiz), con todo, e se temos que xulgar polo prestixio dos nomes, cómpre recoñecer que o monoxenismo sempre contou con mellores apoios: James C. Prichard, Charles Darwin, Thomas H. Huxley, Rudolf Virchow, Armand de Quatrefages...

Por último, para dar cabo a este traballo, é preciso avaliar moi rapidamente as relacións que se estableceron entre a idea de raza e o evolucionismo.

As diversas teorías evolucionistas artelladas durante o século XIX inspiráronse nas xerarquías raciais habituais por entón para presentar os seus argumentos a prol da "orixe simia" do ser humano. É así que amosaron ás razas "inferiores" non europeas (nomeadamente os africanos e os australianos) como se fosen os elos intermedios entre aqueles primates dos que se facía descender o ser humano e a manifestación evolutiva máis perfecta deste: o home branco europeo. Pola súa vez, estas xerarquías evolucionistas contribuíron a fortalecer as categorías raciais precedentes, achegando novos argumentos explicativos destas.

Exemplo disto último foi a teoría de Darwin. Malia que esta implicaba unha interpretación monoxenista das orixes humanas, porén reconecía asemade as radicais diferenzas que había entre as razas humanas, porque afirmaba que cada unha desas razas representaba diferentes chanzos, inferiores ou superiores, na escala da evolución. Do mesmo xeito que o polixenismo avogaba pola existencia de humanidade distintas, que se correspondían con especies particulares, as xerarquías evolucionistas tamén suxerían esa

idea (aínda sen defender o polixenismo): cada raza, cada elo evolutivo, era esencialmente dispar das outras no referente ao seu físico, aos seus procesos mentais e ás súas facultades intelectuais. Outras teorías evolucionistas foron aínda máis lonxe, admitindo abertamente que cada raza humana derivaba dunha especie diferente de primate e que a raza branca proviña da especie máis "intelixente".

Finalmente, a chamada "lei da selección natural", propia do evolucionismo darwiniano, inspirárase tamén en teorías precedentes que consideraran a confrontación entre razas, pobos e individuos como o "motor" da historia e do progreso. E, igualmente, as ideas de Darwin, baixo a fasquia de "darwinismo social", serían máis adiante unha fonte de inspiración e de xustificación para varias teorizacións políticas e argumentos racistas que defenderán os dereitos do máis forte (ou do máis intelixente e civilizado). Xa que logo, por medio dese "darwinismo social" foi posible xustificar as conquistas europeas, a colonización, as matanzas de pobos indíxenas, a discriminación racial, social e económica, o asoballamento das clases traballadoras, o militarismo ou as rivalidades nacionalistas. A súa fasquia lexitimadora resultaba evidente e de grande utilidade.

* * *

Na evolución que experimentou o pensamento racial durante as primeiras décadas do século XX, continuou a tendencia a prol do determinismo biolóxico, pero agora sobranceando os aspectos *internos* por riba dos *externos*. Esta transformación das teorías raciais viuse favorecida por determinados desenvolvementos que tiveron lugar dentro da teoría e da práctica científicas e que tiñan que ver cun desprestixio das clasificacións raciais baseadas na anatomía e na antropometría. Desprestixio que se producira por mor das crecentes dificultades á hora de poder establecer uns tipos raciais ben definidos mediante os trazos externos e, incluso, a causa dun escepticismo sobre a existencia real de tales tipos. Este proceso combinouse cunha importancia cada vez maior das teorías hereditarias —como a euxeñese—, que veu

fomentada pola redescuberta a comezos da centuria dos principios mendelianos.

Os cambios experimentados na determinación da capacidade intelectual de persoas e razas son unha boa mostra desta evolución. Se no século XIX esa determinación se realizou a partir das medicións da capacidade dos cranios ou das pesadas dos cerebros, no século XX o método que se utilizará con profusión será o de achar o denominado "Coeficiente Intelectual" de cada persoa mediante o uso de *tests* de intelixencia deseñados para tal obxecto. É dicir, que a estimación da intelixencia xa non se consideraba susceptible de ser apreendida por medio da antropometría, das medidas externas, senón que só se podería acadar con seguridade pola avaliación das capacidades intelectuais *internas* propias de cada individuo ou de cada raza.

A pesar de que continuou o interese nos estudos anatómicos e na definición dos caracteres externos das razas, a tendencia dominante no mundo científico foi a de centrarse na psicoloxía racial, así como nos mecanismos de herdanza das características internas (intelixencia, enfermidades, etc.) de acordo cos principios da nova ciencia da xenética. Resultado desta evolución foi a énfase na "pureza" e na "hixiene" raciais, unha preocupación (unha teima) que se manifestou no auxe da euxeñese durante as primeiras décadas do XX. Sobre estes principios, compartidos de feito pola maior parte dos antropólogos occidentais, estaba erixida a antropoloxía alemá cando a súa axuda foi solicitada polo Estado nacional-socialista para a realización dunha política xenocida. Case todos os antropólogos alemáns acudiron a esa chamada, devecendo por poñeren en práctica os principios en que se baseaba a súa ciencia.

Despois da "Solución Final" nada podería ser de novo igual. Nin tan sequera a idea de raza, que xa pasara por tantas transformacións no decurso da súa historia. As atrocidades cometidas polos nazis levaron a amplos sectores do mundo científico a se cuestionaren a realidade da raza e das xerarquías raciais. Foi daquela cando xurdiron voces, como a de Ashley Montagu, cualificando de "mito" a idea de raza. Pero esa é unha historia que xa non corresponde relatar aquí.

BIBLIOGRAFÍA BÁSICA

- AUGSTEIN, H. F. (ed.) (1996): *Race. The Origins of an Idea, 1760-1850*. Bristol. Thoemmes Press.
- BANTON, M. (1979): *A Ideia de Raça*. Lisboa. Edições 70 [original: *The Idea of Race*, 1977].
- BARZUN, J. (1965): *Race: A Study in Superstition*. New York, Evanston and London. Harper and Row, Publishers [1ª edición, 1937].
- DELACAMPAGNE, CH. (1983): *L'Invention du Racisme. Antiquité et Moyen Age*. Paris. Fayard.
- GOULD, S. J. (1997): *La falsa medida del hombre*. Barcelona. Crítica. 2ª edición revisada [original: *The Mismeasure of Man*, 1ª edición, 1981; 2ª edición, 1996].
- GUILLAUMIN, C. (1972): *L'Ideologie Raciste. Genèse et langage actuel*. Paris. Mouton.
- HANNAFORD, I. (1996): *Race. The History of an Idea in the West*. Baltimore and London. The Johns Hopkins University Press.
- LIAUZU, C. (1992): *Race et civilisation. L'Autre dans la culture occidentale. Anthologie historique*. Paris. Syros-Alternatives.
- MALIK, K. (1996): *The Meaning of Race. Race, History and Culture in Western Society*. London. MacMillan.
- MILES, R. (1989): *Racism*. London. Routledge.
- MONTAGU, A. (1974): *Man's Most Dangerous Myth. The Fallacy of Race*. Oxford. Oxford University Press. 5ª edición [1ª edición, 1942].
- POLIAKOV, L. (1971): *Le Mythe aryen. Essai sur les sources du racisme et des nationalismes*. Paris. Calmann-Lévy.
- STEPAN, N. (1982): *The Idea of Race in Science: Great Britain 1800-1960*. London and Basingstoke. The Macmillan Press.
- STOCKING, G. W. JR. (1982): *Race, Culture and Evolution. Essays in the History of Anthropology*. Chicago. The University of Chicago Press [1ª edición, 1968].

- STOCKING, G. W. JR. (ed.) (1988): *Bones, Bodies, Behavior: Essays on Biological Anthropology*. Madison. The University of Wisconsin Press.
- TODOROV, T. (1989): *Nous et les Autres. La réflexion française sur la diversité humaine*. Paris. Éditions du Seuil.
- VOEGELIN, E. (1998): *The History of the Race Idea. From Ray to Carus*. Baton Rouge. Louisiana State University Press [original: *Die Rassenidee in der Geistesgeschichte von Ray bis Carus*, 1933].